

Іван Монолатій

Львівська подорож Якова Оренштайна 1924 року: невдала спроба реалізації українського проєкту

Унікальні за своєю новизною та інформаційною насиченістю документи польських органів державної влади 1921-1924 рр. засвідчують, що внаслідок продовження загарбницької війни Польщі проти Західно-Української Народної Республіки та кривавих розправ над євреями (львівський погром 1918 року), відомий український видавець єврейського походження Яків Оренштайн в останній тиждень травня 1919 р. покинув Коломию. Польська поліція підкреслювала, що «після падіння самопроголошених українських урядів, виїхав (...) з Коломиї до Відня, а звідти – за дорученням [Євгена] Петрушевича – перебрався до Берліна і так заснував друкарню, в якій видавав українські брошури, зміст яких був ворожим до Польської держави».

З листа невідомої посадової особи окружної команди державної поліції в Станіславові відомо, що «підписаний випадково читав видані Оренштайном у Берліні в 1920 р. брошури, третина з яких містила злочинні заклики проти Польської держави і підбурювала українське і жидівське населення проти [неї]». Із свідчень самого Оренштайна у 1924 р., випливає, що перебуваючи у Берліні, він «залишився у контактах з керівними політиками уряду [Симона] Петлюри». Це вказує на певні комерційні й політичні відносини видавця з українськими еміграційними колами.

За таких обставин, ідея української накладової книгарні для української політичної еміграції та успішного вирішення проблеми державної самостійності Галичини з допомогою міжнародних чинників набувала для видавця нового звучання. У положенні про видавництво «Українська накладня», розісланому українським установам і діячам Галичини та Європи, вказувалось, що воно діятиме, знову ж таки, при підтримці українських культурних кіл, «наслідком потреби й необхідності, щоб нарешті і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і

Ч
И
С
Л
О

51

2008

Осерединній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку». Тому накладня планувала займатися не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, де б вона не з'явилась у світі. Підкреслювалося також, що провід видавництва «спочиває в досвідчених і відповідальних фахових руках».

Для розуміння перебігу заснування і перших кроків нового Оренштайнового видавництва цікавими є інформації органів держбезпеки Польщі стосовно так званої «політичної» діяльності видавця, які з'ясовують наміри видавця щодо перспектив розвитку його берлінського підприємства. Інформації львівської експозитури польської політичної поліції від 14 жовтня 1924 р. свідчить, що Оренштайн добре усвідомлював нагальність і важливість перелічених вище завдань.

Керівник експозитури Кайдан свідчив, що «на підставі таємного спостереження Яків Оренштайн перебував у Львові від дня 2 вересня б[іжучого] р[оку] до 4 вересня б. р. Зупинявся цілий час у готелю «Народна гостиниця». (...) вже названий зустрівся тут з деякими видавцями й представниками української преси, розпитував їх про можливі тут взаємини в ділянці видавничої справи і т. д.».

Слід врахувати, що увесь комплекс джерел, пов'язаних з таємним наглядом за Оренштайном ще не залучений до наукового обігу. З інформації польської політичної поліції відомо, що до Львова Оренштайн виїхав 2 вересня 1924 р. о 23:00 год. поспішним потягом з Коломиї. Услід за ним, з наміром з'ясувати подальшу долю друкарні Оренштайна у Коломиї, 3 вересня того ж року об 11 год. до Львова виїхав видавець А. Кисілевський. Таємні агенти поліції зазначають надзвичайно рідкісні щодо опису цієї особи риси: «(...) низького зросту, шкіра засмагла, обличчя округле, вуса англійські, вбрання попелясте, вбраний у гумовий плащ, років приблизно 44».

Польська поліція, в особі окружного коменданта д-ра Гендріховського, повідомляла президію станіславівського воєводства про необхідність встановлення спостереження над обома згаданими діячами.

Органами польської держбезпеки поширювалися чутки, що «напередодні [Першої світової] війни скромний антиквар у Коломиї, розбагатів на війні і доробився величезної фортуни [і тепер] заснував у Берліні на спілку з якимось Супруном, бувшим фінансовим агентом [Симона] Петлюри і Щепаловим велику видавничу фірму українських творів красного письменства та історії».

Як з'ясувалось, Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, надрукованих ним вже у Німеччині. Однак, з огляду на існуючі митні перешкоди не міг практично реалізувати продукцію поза німецькими кордонами – в Галичині та Росії. Польська агентура свідчила, що «радянський уряд має у Берліні своє власне видавництво “Космос” і інших книжок на терен Радянської України – не допускає». Здавалось би, нереалізовані видавничі завдання (на погляд поляків) нового Оренштайнового підприємства й упереджена національна політика польської влади («Оренштайн не має жодного іншого ринку збуту для своїх видавництв, з яких міг би отримати просто безпечний масток, посилює свої впливи на терен східної Малопольщі») мали б сприяти тісній співпраці видавця з радянофільським урядом Є. Петрушевича. Натомість, видавець заініціював тривалі контакти з «головними літературними керівниками видавничої фірми» – професорами Степаном Томашівським і Богданом Лепким, які, як повідомляли інформатори, «хотіли би повернутися до краю». Не дивно, що Оренштайн саме за їхньою порадою розпочав кроки для перенесення видавництва «Українська накладня» з Берліна до Галичини.

Разом з тим, видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців. Безумовно, що як крупний підприємець, в основі якого була насамперед матеріальна зацікавленість, він намагався відновити працю не лишень в Європі, але й у США і Канаді. У грудні 1924 р. Оренштайн звернувся з листом до станіславівського воєводи Юристовського, в якому повідомив про короткотривалу поїздку до цих країн. «Оце перед трьома роками [1921 р.] дозволив я собі виїхати до Канади та Сполучених Штатів Америки для того, щоб поширити свою видавничу діяльність, бо там є велика група українців, серед яких мої книжки перед [Першою світовою] війною мали великий попит; навіть мав я головний склад книжок у Вінніпезі. Тому хотів я налагодити знову там контакт».

Реалізації такого задуму в цей час завадило тривале внутрішнє листування органів МЗС та МВС Польщі щодо так званої «політичної діяльності» видавця, що одночасно розпочалося в Галичині та Німеччині. З іншого боку, політична роздрібленість тодішньої української діаспори в США і Канаді ставила під сумнів подальші успіхи Оренштайнового підприємства, навіть у разі його успішної реклами. У міжчасі 1921-1922 рр., як згадував єврейський комерсант, «повідомили мене, що якийсь агент польського консульства в Канаді розшукував по цілім краю відомостей, чи я теж там – з іншої сторони океану! Не провадив антидержавної агітації!». Не менш важливі перешкоди для нормальної праці Оренштайна чинили й органи держбезпеки, про що він зазначав: «(...) на кожному кроці був висліжуваний таємними агентами поліції».

Звертаючись до виваженості станіславівського воєводи, Оренштайн зазначав: « (...) Чи ж мені не вільно шукати для мого товару ринку збуту, в якому мені більшовики відмовили, а Польща, моя вітчизна (підкресл. мною – І.М.) трактує мене як злочинця (...) для чого, і яким правом і на якій підставі я повинен бути затравленим як якийсь дикий звір, в Польщі, в Німеччині, і, навіть у Канаді і США?».

Артикулювання до традицій свого суспільства увиразнювало визначений тип Оренштайнової багатокультурності. « (...) ще раз підкреслюю: **я не політик, але лишень промисловець** (виділено Оренштайном – І.М.). Якщо тільки як польський громадянин мойсеєвого віровизнання обрав собі видавництво наукових творів українською мовою як джерело заробітку, то робив це тільки для того, бо сподівався звідти поважних прибутків, а при тому виконував теж етичну функцію культури. Це і є метою і стимулом моєї довголітньої, явної, поштивої і ретельної праці» (курсив мій – І.М.).

Виокремлення Галичини як остаточного терену для відновлення видавничої праці Оренштайна припадає на 1924 р. У цьому головну спонукальну роль відігравали не тільки економічні фактори (як виглядає на перший погляд), але й ідея українсько-єврейського й польсько-єврейського порозуміння та власної політичної реабілітації.

Ситуацію довкола подальшої видавничої діяльності Оренштайна змінив його приїзд до Варшави, а згодом – до Коломиї у другому півріччі 1924 р.

Видавець планував приїхати до Коломиї ще у 1923 р., однак важка хвороба «ударемнила тоді виїзд». Тому подорож 1924 р. була другим приїздом видавця до Коломиї. Пригадаємо, що перший відбувся у червні 1920 р. за посередництвом тодішнього польського посла у Берліні Шебеки.

Приїзду видавця до Польщі передувало тривале розслідування органів державної безпеки і місцевої влади. 19 липня 1924 р. генеральний консул Польщі у Берліні Добржинський звернувся до коломийського староства із проханням з'ясувати політичну діяльність Оренштайна, головним чином в період 1918-1920 рр. – «чи він є громадянином Польщі, і чи не приймав участі у шпигунстві, розбою, терористичних акціях, чи інших діяннях на шкоду польської держави». Зовнішньополітичне відомство запитувало «чи належить йому візувати паспорт до Польщі, у випадку якщо Оренштайн є польським громадянином?».

Зі свого боку, коломийський староста [д-р Чеслав] Павліковський [керівник староства і радник Станіславівського воєводства] лишень 21 серпня 1924 р. таємно надіслав офіційний запит стосовно особи Оренштайна до голови ізраїльської гміни Коломиї з вимогою «надати нотаріально засвідчену копію свідоцтва народження (...)».

З документів президіального відділу Станіславівського воєводського управління випливає зокрема й те, що саме коломийська влада категорично виступала проти повернення видавця до краю і вважала «надання йому візи для приїзду до Польщі як небажане».

Аналізуючи діяльність Оренштайна в 1918-1923 рр., польські органи держбезпеки звертали увагу на той факт, що «з огляду на поширений в краї комуністичний рух, як також повернення ворожих елементів з-за кордону, які під різними приводами домагаються повернення, а частина – старається про дозвіл на повернення, належало би за тим відмовити Оренштайнові повернення до краю. «(...) він як крайній ворог польської держави і польського народу, у кожному разі перебуває у тісному контакті з відомими ворожими елементами за кордоном, і якщо б було

дозволено йому на повернення до краю, тим самим дано б на вільну руку до широкої ворожої діяльності не тільки усередині краю, але й за його межами».

Проте, вже 26 серпня 1924 р. староста Павліковський із жалем повідомляв воєводство, що з приїздом до Польщі Оренштайна, «справа перешкоди щодо його в'їзду стала безпредметною». З донесень окружної команди державної поліції у Станіславові відомо, що Оренштайн прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта і візи, виданих консульським відділом посольства Другої Речі Посполитої у Берліні 2 серпня того ж року.

Під час візової реєстрації у Варшаві довголітній адвокат видавця д-р Лейзор Шорр повідомив керівника служби Краснодубського, що «Яків Оренштайн приїхав до Польщі у справах дипломатичних, які, після прибуття з Берліну, доручило йому Міністерство внутрішніх справ».

До Коломиї Оренштайн приїхав, як свідчила місцева експозитура політичної поліції, 24 серпня о 13:17 поспішним потягом з Варшави. Фрагмент таємного звіту старости Павліковського, складений двома днями пізніше, засвідчує, що до Коломиї видавець дійсно прибув 24 серпня, однак спочатку відвідав Станіславів. До коломийського староства він, як показують архівні документи, зголосився наступного ж дня, 25 серпня. У розмові з керівником місцевого органу виконавчої влади Оренштайн повідомив, що у Варшаві зустрічався з референтом МЗС п. Лосем і начальником відділу МВС – п. Рутковським. Як зазначав Павліковський, «Оренштайн скаржився, що у Коломиї невідомі йому особи поширювали погослки про його вороже відношення до польської держави», і, що саме для цього він, «має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації».

З цього приводу окружний комендант д-р Гендриховський повідомляв офіційний Станіславів, що «за час свого побуту в Коломиї Оренштайн не зустрічався ні з ким, окрім д-ра [Лейзора] Шорра і своєї дружини Регіни Махлер, при тому вирішував суперечку поміж ним і власником друкарні [Аскольдом?] Кисілевським».

Аналізуючи перебування Оренштайна у Коломиї протягом зазначеного періоду, належить врахувати, що

він намагався налагодити діяльність власної друкарні, роботою якої провадив друкар А. Кисілевський. Саме поліграфічне підприємство стало предметом судового спору, а книгарня – зачинена з причини браку офіційного дозволу влади на її функціонування. З цього приводу повідомлялося зокрема, що «Оренштайн користується у Коломиї досить сумнівним авторитетом, і, загалом вважається особою, яка не заслуговує на довіру». Цілком можливо, що саме за посередництвом окупаційної влади проти Оренштайна планувалося влаштувати показовий судовий процес у Коломиї в недалекому майбутньому. Свідчити проти видавця наважилися коломийці Станіслав Стефанський, Францішек Бугайський і Станіслав Шеллер, які, однак, «просили про певну дискрецію». За таких обставин, вносилися пропозиція щодо оперативного затримання єврейського діяча. З рапорту коломийського дільничого Пйотра Гольки відомо, що «Яків Оренштайн прибув з Польщі до Німеччини як таємний агент з метою отримання інформації про внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність польської держави». У цьому ж документі зазначалося, що «під політичним оглядом Оренштайнові приписано шпигунство – за часів українських [1918-1919 рр.] він видавав українські книжки для організаційних цілей й брав участь у агітаціях з комендантом [Теодором] Примаком; пізніше, після відступу українських військ, збирав усілякі інформації для агітації аж до 1920 р., коли під час наступу більшовицьких військ, виїхав до Німеччини».

У вересні видавець просив коломийського надкомісара державної поліції Юліяна Урбановського заслухати свідчення о. каноніка Олександра Русина, адвокатів, д-ра Аллерганда і д-ра Лейзора Шорра, Еліаша Ціманда, Едварда Фрухтера, директора гімназії Прокопа Мостовича і директора українського кооперативу Захара Скварка щодо його політичної реабілітації і остаточного заперечення «формальної легенди політичної діяльності».

Хоча й тут не обійшлося без надуманих польською владою проблем. Численні «старання» щодо політичної розправи над видавцем чинив коломийський поліціант Пйотр Голька, який, як свідчать документи, ймовірно, мав тривалий особистий конфлікт з Оренштайном.

Архівні документи переконливо засвідчують й те, що тривала відсутність і перебування Якова Оренштайна у Німеччині (1919-1920, 1921-1924 рр.) призвела до того,

що він опинився поза сферою безпосереднього впливу на коломиїський видавничий рух.

Саме з цього приводу видавець на початку вересня 1924 р. провів спеціальні зустрічі з відомими представниками місцевої інтелігенції – директором гімназії Прокопом Мостовичем, викладачами того ж навчального закладу – Богданом Левицьким і Михайлом Роздольським, директором українського кооперативу «Покутський союз» Захаром Скварком, суддею окружного суду і головою коломиїської «Просвіти» Ромуальдом Думіном.

Оренштайнові йшлося про відновлення роботи книгарні і випозичальні книжок, налагодження книгообміну, забезпечення українськими виданнями теренів Східної Галичини. Чимало зусиль до інформування українського громадянства краю про наміри перенести берлінське видавництво доклав Оренштайн у вересні – жовтні того ж року. 2 вересня 1924 р. він вибув з Коломиї до Львова, де зустрівся з деякими українськими видавцями та представниками наукових кіл. В таємному рапорті коломиїського староства зазначалося, що Оренштайн перебуватиме у Львові 3-4 тижні. У цьому місті видавець зустрівся також з директором поліції д-ром Райнлендером. Однак, про зміст цієї зустрічі досі інформацій немає.

З низки не з'ясованих досі питань так званої «львівської зустрічі» Оренштайна – його участь в акції відомого вченого-мовознавця Степана Смаль-Стоцького щодо відкриття українського університету у Польщі.

Про темперамент С. Смаль-Стоцького як політичного діяча свідчить опосередкований уривок його листа до коломиїського видавця і педагога Дмитра Николишина (1884-1950?): « (...) Страх треба би було їм дзеркало перед очі поставити, щоби в нім побачили себе всі ті наші герої світової війни і всяких революцій, усі ті Петрушки і Кості, і Селезінки, і Трилі, і Грушевські, і Шаповали, і Петлюри, і Микитеї, і Назаруки, геть усі недотепи, дурисьвіти, блазні і т. д., що занастали наш край. Яке то пекло дало-б ся тепер змалювати».

Знайомство Оренштайна з відомим діячем української еміграції могло відбутися вже у другій половині 1919 р. Однак, як повідомляв сам видавець, у 1923 р. він за допомогою проф. С. Смаль-Стоцького без зайвих перешкод отримав закордонний паспорт і візу у Берліні

для подорожі в Галичину. Проте лишень хвороба унеможливила поїздку. Польська сторона також цікавилася взаєминами цих двох діячів. Коломийський староста Павліковський зазначав, що він особисто виступав проти участі Оренштайна в акції професора, як такого, «чия участь не принесе користі польській державі».

Протегована польським зовнішньополітичним відомством (департамент преси) акція передбачала створення (у майбутньому) вищого навчального закладу з метою порозуміння обох (українського і польського) народів. Як підкреслював Оренштайн, він «був готовий піддатися довіреній місії як лояльний громадянин польської держави і визначний книговидавець, охоче доклав би усіляких старань, щоби обидва народи доброзичливо зустрілися в культурній і господарчій праці». На підставі виданого польським консульством у Берліні закордонного паспорта для практичної реалізації такого проекту видавець упродовж осені 1924 р. відвідав Варшаву, Львів, Станіславів, Коломию. Однак, як свідчать документи, його участь в цій акції була нетривалою – вже у грудні того ж року Оренштайн повернувся до Німеччини.

Разом з тим мусимо висунути припущення, що у зазначений період Оренштайн шукав шляхів розв'язання своїх видавничих проблем поміж єврейською громадськістю Галичини, робив вагомі кроки на цьому шляху. Однак, втручання польської влади зробило недосяжною зміну поглядів єврейського загалу на українську справу й Оренштайнове підприємство.

Староста Павліковський таємно повідомляв воєводство про чергові намагання видавця зняти з себе звинувачення в антидержавній діяльності та прохання про «політичну реабілітацію».

У даному випадку, коломийська влада, покликаючись на попереднє слідство 1923-1923 рр., вказувала, що справа Оренштайна є лишень приватним конфліктом видавця, а тому воєводство не вбачає необхідності далі її провадити. Додатково йшлося про судовий процес поміж Оренштайном і Мендлем Фрідманом у коломийському повітовому суді стосовно власності видавця.

Як з'ясувалось, упереджене відношення поляків в 1923-1924 рр. до галицьких євреїв поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили. Не буде перебільшенням твердити, що зацікавленість і участь Оренштайна у відомій справі Станіслава Штайгера сформувала розуміння його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби. Окремі польські часописи використали замах на президента як привід для антисемітської агітації, в країні зростали випадки проти сіоністської партії та єврейської спільноти загалом. У такій складній суспільно-політичній атмосфері захист С. Штайгера намагався вказати на справжніх організаторів замаху. З приводу цього воєводський комендант державної поліції у Станіславі, надкомісар Штаба повідомляв політичну поліцію у Львові, що «(...) з початком арештування Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича. Перед початком процесу повинен був бути Оренштайн особисто у Львові і всіляко офірувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому втриматися від цього».

З документів поліції дізнаємося, що Оренштайн переконував шефа берлінської політичної поліції д-ра Мюллера в непричетності С. Штайгера до замаху і вказував на свідчення С. Ольшанського. Одночасно, видавець перебував у тісному контакті з захисником Штайгера – адвокатом д-ром Ландау з Перемишля. 25 листопада 1925 р. станіславівський комендант повідомив Львів, що з-поміж свідків захист виокремив Пастернаківну і Ледльову, які, як виявилось, були давно знайомі, і фігурували в інших судових актах у Станіславі. Про подальше ангажування Оренштайна в названий процес – інформацій немає.

Зрозуміло, що тривалий час львівський суд керувався випадковими свідченнями, С. Штайгеру загрожувала смертельна небезпека, а тому в його захист і виступив Оренштайн. Залишається загадкою як саме допомагав підсудному видавець, і чи схилився він на бік «порад» офіційної влади? На нашу думку, не останню роль відіграло тут й те, що до початку процесу Штайгера контакти Оренштайна з єврейською спільнотою Галичини та їх практична взаємодія були мінімальними.

